

TAMÁS ÁGNES

Vizuális percepciók a Nagy Háborúról a hatalom szűrőin keresztül

*A Borsszem Jankó, a Figaro és a Kladderadatsch rajzainak elemzése**

„...aki végigszánt majd tollával a világháboru tényezőin, az bele fog botlani a sajtóba, amelynek oly döntő szerep jutott, mint még soha a világtörténelem folyamán. A történetiro legvérmesebb szenvedélye is ki fog elégülni a sajtó és világháboru titkos egymásrahatásának felderítésében.”¹

A jelen tanulmány szerzője arra nem vállalkozhat, hogy kimutassa a sajtó – elsősorban a politikai napilapok – és a háború kölcsönhatásait, csupán arra, hogy megvizsgálja egy a korszakban népszerű műfaj, a politikai élclapok képeit az első világháborúról. Titkokat sem fog tudni feltárni, de igyekszik bemutatni a cenzúra sűrűre font hálóján átesűszott, a propagandacélokat szem előtt tartva megfelelőnek minősített képek stílusát, motívumrendszerét egy bécsi, egy berlini és egy budapesti vicclapban. Amint az Gesztesi Gyula idézett szö-

* Bécsi kutatásaimat az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány Ernst Mach ösztöndíja finanszírozta. Hazai kutatásaim a Közigazgatási és Igazságügyi Hivatal, Balassi Intézet „Dunatáji népek kutatása” program támogatásával valósultak meg.

A Budapesten kiadott *Borsszem Jankó* a magyar élclapok közül az egyik legmeghatározóbb, Ágai (Rosenzweig) Adolf szerkesztette 1868-tól 1908-ig. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 1. köt. Budapest, 1980. 74–78.; Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái: megindította id. Szinnyei József: új sorozat*. 1. köt. Budapest, 1939. 253–256. A vizsgált időszakban Molnár (Müller) Jenő (1880–1933) ügyvéd, hírlapíró, lapszerkesztő végezte a szerkesztési munkákat. A *Borsszem Jankó* munkatársa az 1890-es évek végétől, szerkesztését 1910-ben vette át. Gulyás: *Magyar írók élete és munkái*, 18. köt. 1168–1170. A *Kladderadatsch* berlini élclap, melyet David Kalisch indított újtjára 1848-ban. A német élclap alapításáról és jelentőségéről lásd: Ring, Max: *Der Vater des Kladderadatsch und der Berliner Posse*. Die Gartenlaube, Heft 40. (1872) 658–663. Kitekintésként elemezzük a Bécsben publikált, de az elemzés korszakában már Budapesten és Berlinben is kapható liberális szellemiségű *Figarót* is, melyet Karl Sitter alapított 1857-ben, azonban az első világháború időszakából kevés szám áll csak rendelkezésünkre. A *Figaró*ról lásd: Castle, Eduard: *Deutsch-österreichische Literaturgeschichte*. Bd. 3. Wien, 1930. 385–386. Mindkét lap meghatározó szerepet töltött be a 19. század második felében Berlinben és Bécsben, a *Figaro* azonban megszűnt az első világháborút követően, a *Kladderadatsch* 1944-ig még napvilágot látott – ekkor már az NSDAP egyik agitátoraként. Az élclapokat a továbbiakban a következőképpen rövidítjük: *Borsszem Jankó* (BJ), *Figaro* (F), *Kladderadatsch* (K).

¹ Dr. Gesztesi Gyula: *A magyarság a világsajtóban*. Magyar sajtópolitika. Budapest, 1918. 20. Gesztesi szövegeit az Új Nemzedékben még 1916–1917 folyamán közölte, így nem csupán kritikával illette a sajtópolitikát, de törekedett feladatai kijelölésére is. Gesztesi: *A magyarság a világsajtóban*, 3.

vegeből is kitűnik, a kortársak fontos szerepet tulajdonítottak a sajtónak a háború alatt, s a háborút követően is: vagy hibáztatták a sajtót a vereség miatt, vagy ünnepezték a győzelmet követően,² így az utókor kutatójának is érdemes ezen médiumokat – elsősorban a vizuális tartalmakat – alaposabban vizsgálni. Ezt a meggyőződésünket támasztja alá az is, hogy a karikatúrák jelentőségéről a kortársak német nyelvterületen már a háború alatt vagy röviddel annak lezárását követően publikáltak képes albumokat, s később a háború befejezésének évfordulójára karikatúragyűjtemények is napvilágot láttak.³ A háború alatt vagy azt követően közzé tett rajzok egy része vicclapokból, a többi az ellenséges területeken terjesztett röplapok képanyagából (*Kriegs-Zornbilder*) állt. A kortárs szerzők mindegyike kiemelte a karikatúrák hatásosságát. Mindannyian beszédesebbnek tartották a képet, mint a legjobban megírt vezércikket, véleményük szerint fontos szempont továbbá, hogy az ellenséges vagy semleges területeken élők is megérthették a rajzok üzenetét, mivel nem kellett hozzá németül tudniuk, illetve hangsúlyozták a humor szerepét a fronton, azaz hogy a katonák számára mennyire üdítő volt a hazai élclap olvasása, nézegetése.⁴

A világháború időszakában a *Borsszem Jankó*ban közölt karikatúrákat több mint tíz évvel később az akkori szerkesztő, Molnár Jenő értékelte először: „Miközben lapozgattuk az évfolyamokat, azt a megfigyelést tettük magunkon, hogy a háborús képek a legkevésbé őszinték. A cenzúra átkát művészet és igazság (a kettő: egy) egyformán érzik. Ezek a részben pathétikus, részben gyilkosan satirikus (s épp ezért nem okvetlenül igazságos) képek nem mindig fogadhatók el a kor jellemrajza gyanánt, inkább csak egy szuggerált hangulat kifejezői voltak.”⁵ Molnár megállapításaival a jelenkori kutató is egyet tud érteni, elemzésünk során erre az időszakra vonatkozóan a cenzúra és a propaganda hatásának számbavétele új, elengedhetetlen szempontok kell legyenek a 19. századról szóló analízisekhez képest.

Sajtótörvények és cenzúra

A sajtót, így a vicclapok kiadását is az 1914. július 27-én életbe lépett új sajtótörvény szabályozta Magyarországon (1912. évi XLIII. tc.), mely előírta az előzetes cenzúrát, továbbá elrendelte, hogy bizonyos témákról nem lehet adatokat nyilvánosságra hozni. A tiltott tematikák közé tartoztak a fegyveres erőkre és a hadseregére vonatkozó hírek, mivel ezek sérthették a hadiérdekeket, de később, a háború elhúzódásával már a háttérre vonatkozó információk is tiltólistára kerültek: az ármanipulációk, a drágaság, az áruhiány, a hadifoglyok helyzete, nemzetiségi ellentétek, Olaszország magatartásának értékelése, mivel ezek is

² A sajtó fontosságát mutatja a politikai napilapok példányszámának emelkedése is: a Pester Lloyd például példányszámának megduplázásánál is jobb eredményt ért el. Sipos Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Politika- és társadalomtörténeti vázlat*. Budapest, 2011. 45., 47.

³ Lásd például: Eberhard, Demm (Hrsg.): *Der erste Weltkrieg in der internationalen Karikatur*. Hannover, 1988.; Schulz-Besser, Ernst: *Die Karikatur im 1. Weltkrieg*. Leipzig, 1918.; Schuster, Wilhelm: *Witz und Satire. Der Humor im Weltkrieg. Sammlung auserwählter zeitgenössischer Kriegs-Zornbilder*. Mainz, 1915.; Fuchs, Eduard: *Der Weltkrieg in der Karikatur*. Bd. 1: Bis zum Vorabend des Weltkriegs. München, 1916. Fuchs azt tervezte, hogy kiad egy második kötetet kizárólag az első világháború időszakáról készült karikatúrákkal, de ez ismeretlen okokból elmaradt. A karikatúra erejéről, jelentőségéről írt: Dr. Lázár Béla: *A karikatúráról*. Művészet, 14. évf. (1915) 4. sz. 201–208.

⁴ Schulz-Besser: *Die Karikatur im 1. Weltkrieg*, 4.; Schuster: *Witz und Satire*, 5. A *Borsszem Jankó* karikatúrái között olyanra is bukkanhatunk, mely a fronton ábrázolja a nevető katonákat a vicclap olvasása közben. BJ, 1915. nov. 14. 3.

⁵ Molnár Jenő: *40 év – karikatúrákban. Borsszem Jankó konferánssza*. Budapest, 1930. 6.

gyengíthették a háborús lelkesedést. 1916 júliusában tovább szigorították a sajtó ellenőrzését, bővült a tiltott témák köre, elsősorban a pacifista hírek és a zavargások (sztrájkok, orosz bolsevik forradalom) vonatkozásában.⁶

Ausztriában az 1867-es alaptörvény 20. cikkelye és az azt részletező végrehajtási törvény (1869. május 5.) lehetővé tette a kormányzat számára, hogy háború és zavargások esetében a sajtószabadságot „felfüggeszse”, és előzetes cenzúrát alkalmazzon. A kormány 1914. július 25-én döntött az alkotmány adta lehetőségek kihasználásáról, a Birodalom nyugati felében megszűnt a sajtószabadság, tiltottnak minősítették a katonai hírek közlését mind a saját, mind pedig a német haderőkre vonatkozóan, illetve a Szerbiából érkező nyomtatott anyagok terjesztését is megtiltották, amit később – a háború kiszélesedésével – további tiltások követtek. A cenzori tevékenységet a hadügyminisztérium és a háborút felügyelő hatóság (*Kriegsüberwachungsamt*) irányította. A cenzúrát 1918. október 28-án, a külföldi lapokkal szemben bevezetett tilalmakat november 2-án szüntették meg.⁷

A háborús időszak sajtójának elemzését a propagandacélokon kívül az is nehezíti, hogy a cenzúra Németországban, Ausztriában és Magyarországon eltérően működött. Nem csupán abban lehetett különbség, hogy miről volt szabad írni s miről nem, hanem abban is, hogy mit tekintettek hadiérdeknek vagy célnak, és ki ért el győzelmet, például az „osztrák–magyar” vagy az „osztrák” hadsereg.⁸ A néhány évvel későbbi periódusra vonatkozóan Buzinkay Géza irányította rá a figyelmünket arra a tényre is, hogy „túlságosan sokan vettek részt benne [a cenzúrázás folyamatában] ahhoz, hogy következetes lehessen”, ami feltételezésünk szerint az általunk elemzett évekre is igaz lehet.⁹ Az egyre erősödő cenzori tevékenység lenyomatait 1917-től már közvetlenül észlelhetjük, elsősorban a *Borsszem Jankó* hasábjain, mivel a korábbi évektől eltérően rendszeressé váltak a fehér területek a lapokon „a cenzura nem engedélyezte” felirattal.¹⁰ A belgrádi konvenció aláírása után jelent meg az *Amit a cenzura nem engedett* című kép,¹¹ melyen egy katonaorvost és egy halott pácienszt láthatunk. A rajz megörökítette azt, amiről a háború elhúzódása és kegyetlensége miatt vélhetően sok ábrázolás készült volna, de ezek nem láthattak napvilágot. A *Figaro* rajzolója már 1915-ben az újságokban látható nagyszámú fehér folton élcelődik a *Zensur und Schneebrille* című képen, mely szerint az olvasó inkább „hószemüveget” húzott, mert a szemét már nagyon vakították a fehér területek.¹²

A cenzúra – s már részben a propaganda – tartalmi szabályairól részletesebb információkkal rendelkezünk Németország esetében. A hadügyminisztérium 1915 elején előírta, hogy a német nemzeti gondolat a sajtóban megkérdőjelezhetetlen, a német győzelem felszabadítást jelent az orosz és az angol elnyomás alól, az ellenséggel szembeni nyelvhaszná-

⁶ Mucsi Ferenc: *Sajtó, cenzúra Magyarországon az első világháború idején*. Történelmi Szemle, 27. évf. (1984) 1–2. sz. 194–200. A sajtóellenőrzés azonban nem csupán 1916, hanem 1917 nyarán is szigorodott. Sipos: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban*, 51.

⁷ Olechowski, Thomas: *Das Pressrecht in der Habsburgermonarchie*. In: Urbanitsch, Peter – Rumpler, Helmut (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918*. Bd. 8/2. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft: Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung. Wien, 2006. 1512–1516.

⁸ M. Kondor Viktória: *Adalékok az első világháború alatti sajtó és cenzúra történetéhez. Törvények és a cenzúra szerkezete*. Magyar Könyvszemle, 91. évf. (1975) 1. sz. 82.

⁹ Buzinkay Géza: *A trianoni békeszerződés és a magyar liberális sajtó*. Médiakutató, 12. évf. (2011) Tél 99–112.

¹⁰ Például: BJ, 1917. máj. 20. 7.

¹¹ BJ, 1918. nov. 24. 9.

¹² F, 1915. máj. 29. 1.

lat lehet durva, de a sértő és lekicsinylő hangnem nem az erő és a hatalom jele, továbbá a külpolitika nem illelhető kritikával, valamint szükségtelen a háború borzalmairól írni, még akkor is, ha az ellenség sajtójában ez a motívum feltűnik.¹³

A propaganda jellemzői és megjelenítésük az élclapokban

A propaganda általános stratégiai céljait Harold D. Lasswell gyűjtötte össze: Ha az ellenségről esett szó, akkor az a gyűlöletkeltés volt, ami elérhető úgy, ha az ellenséget fenyegető, erőszakos agresszorként, gyilkosként, sátáni nemzetként tüntetik fel. A szövetségesek esetében barátságuk megőrzése volt a cél, amit tiszteletet kifejező ábrázolásokkal lehet kivívni, továbbá a semlegesek meggyőzése is fontos volt, például azzal, ha bemutatjuk, az ellenség az akadály a békekötésnek, s megjelentjük a háború véres oldalát – így is erősítve a pacifizmust; és végül a célok között szerepelt az ellenség demoralizálása oly módon, hogy a győzelmük felőli kétyelt terjesztjük, s tovább szítjuk a gyűlölködést.¹⁴ E célok mindegyike egyértelműen tetten érhető a német karikatúrákon – azzal a megszorítással, hogy a háború borzalmi a berlini lapban sem kaptak igazán teret. A *Borsszem Jankóra* azonban csak részben igazak e megállapítások, az ellenség ördögivé változtatása például gyakoribb és erőteljesebb a *Kladderadatsch*-ban. A propagandacélok megvalósításához szükséges eszközöket, a hatásos propaganda nyolc jellemzőjét Alice Goldfarb Marquis ismertette cikkében, s megállapította, hogy az első világháborúban talán a britek használták ezeket a legsikeresebben.¹⁵ Elsőként a sztereotip ismétléseket említi, majd a beszélő neveket, a tények kiválogatását és egyes információk kihagyását, elhallgatását, kegyetlen, aljas tettek elmesélését, melyek nem feltétlenül valóságok, szlogenek alkalmazását, egyoldalú informálást, továbbá az ellenség támadását, kigúnyolását, végül a saját hadsereg felszólítását a háborús erőfeszítésekhez való csatlakozásra.¹⁶ Az elemzett lapok alkotói ezekkel az eszközökkel valóban éltek is: a képi elemek ismétlődtek, így az olvasó pillanatok alatt dekódolhatta – a szöveg elolvasása nélkül is, hogy melyik ellenséges ország képviselőjéről látja az ábrázolást. Ezek a megjelenítési formák (például: Oroszország medvéként) legalább hatvan-hetvenéves tradíciókkal rendelkeztek, így magyarázat nélkül is érthetőek lehettek. A szerzők – a műfaj sajátosságai következtében is – számos gúnynevet és szlogent találtak ki, s már csak a cenzúra miatt

¹³ Marquis, Alice Goldfarb: *Words as Weapons. Propaganda in Britain and in Germany During the First World War*. *Journal of Contemporary History*, vol. 13. (1978) No. 3. 481. A német és a magyar diplomáciát és külpolitikát 1918-ban Gesztesi elmarasztalta azért, mert a sajtó jelentőségét nem vették figyelembe. A kortárs szerző azt is megállapította, hogy a világsajtóban a magyarok megítélésénél csak a németeké volt rosszabb, ami a nemzetiségeit elnyomó Magyarországról szóló módszeres (sajtó-)propagandának köszönhető. Gesztesi: *A magyarság a világsajtóban*, 14., 20., 32–34.

¹⁴ Lasswell, Harold D.: *Propaganda Technique in World War I*. London, 1971. 195–196.

¹⁵ Demm véleménye szerint azonban a – hazai fronton – ugyanolyan sikeres volt a német propaganda is, mint a brit, ha a siker mércéjének azt tekintjük, hogy mennyire ágyazódtak be a propaganda elemei a tudatalattiba, mégis a fronton és a semleges országok megnyerése tekintetében az Egyesült Királyság bizonyult eredményesebbnek. Demm, Eberhard: *Propaganda and Caricature in the First World War*. *Journal of Contemporary History*, vol. 28. (1993) No. 1. 181., 186. A szerző e cikkében általánosságban jellemzi a szövetséges és a német karikatúrák tartalmi elemeit, melyekre az ezen írásban elemzett lapokban is számos példát találhatunk.

¹⁶ Marquis: *Words as Weapons*, 486. A fronton zajlott propagandáról, a többször vizuális elemeket is tartalmazó röplapokról mint a hadviselés új formájáról részletesen lásd például: Cornwall, Mark: *The Undermining of Austria-Hungary. The Battle for Hearts and Minds*. London, 2000.

is szükséges volt a tények szelektálása. Az élclapi műfajtól már ugyan távolabb áll, de a szerkesztők igyekeztek a háborúban való részvételre is buzdítani az olvasókat.

A *Kladderadatsch* alkotói magáról az ellenséges propagandáról is készítettek torzrajzokat. Az egyik ilyen karikatúrán az „Ellenséges propaganda” sátán képében tűnt fel, akinek legfőbb tevékenysége Németország becsmérlése (a rajz címe: *Az ócsárló*), a későbbi *Propaganda* című gúnyrajzon egy angol úriember igyekszik a németek tudatát röplapjaival „megmérgezni”, majd dühösen veszi tudomásul, hogy erőfeszítései hatástalanok: a németek – az utolsó képkocka tanúsága szerint – sorban állnak, hogy a kilencedik hadikölcsönt is jegyezzék.¹⁷

Mielőtt szemügyre vesszük a képek szimbólumait, sztereotípiáit, melyek a propagandacélokat szolgálták, tekintsük át, melyik lapba milyen gyakran került vizuális anyag a háborúról. A *Borsszem Jankó* a képek típusát illetően különbözik a német nyelvű lapoktól, mivel a pesti vicclapban a képek két alaptípusát tudjuk megkülönböztetni (gúnyrajzok és életképek), míg az életképek teljesen hiányoznak a *Figaró*ból és a *Kladderadatsch*ból.¹⁸ A *Figaró*ban is helyet kaptak – főként a háború első éveiben – patetikusabb rajzok, de ezek a műfaj szempontjából a vicclapokba kevésbé jól beilleszthető képek a *Borsszem Jankó*ban – propagandacélokkal – jelentősen gyakoribbak.¹⁹

	Karikatúrák <i>Borsszem Jankó</i>	„Életképek” <i>Borsszem Jankó</i>	Karikatúrák <i>Kladderadatsch</i>
1914. június 28. – december 31.	22	30	156
1915	77	78	373
1916	85	58	355
1917	61	40	363
1918	52	28	343
Összesen	297	242	1590

1. táblázat

KARIKATÚRÁK, KÉPSOROZATOK ÉS ÉLETKÉPEK SZÁMA

¹⁷ K, 1918. szept. 15. 464.; K, 1918. okt. 6. 499.

¹⁸ A *Figaro* jelentősen hiányosabban áll rendelkezésünkre, mint a *Borsszem Jankó* vagy a *Kladderadatsch*. Az 1914–1915. évfolyamok esetében csak néhány számhoz nem tudunk hozzáférni (az elérhető képek száma: 1914: tizenöt, 1915: huszonnégy), míg 1916-ból körülbelül a lapszámok felébe nyerhettünk betekintést (tíz kép), azonban 1917–1918-ból csupán három, illetve kettő számba (három-három kép). Hozzá kell tennünk azt is, hogy a *Figaro* rövidebb terjedelemben látott napvilágot, mint a másik két lap, s 1915-től már csak havonta kétszer jelent meg és nem hetente.

¹⁹ Demm albumának előszavában három karikatúrátípust különböztet meg: a) szimbólumkarikatúrát (*Symbolkarikatur*), melynek jellemzője, hogy országokat személyesít meg különböző szimbólumokon keresztül (például: állatok, uralkodók, politikusok); b) társadalmat ábrázoló karikatúrát (*Gesellschaftskarikatur*), mely a hátszország társadalmi-gazdasági problémáit jeleníti meg; c) katonakarikatúrát (*Militärkarikatur*), mely a katonák életét illusztrálja a fronton. Demm: *Der erste Weltkrieg*, 7. A *Borsszem Jankó* ábrázolásaihoz hasonló képet mégsem találunk gyűjteményében, kivételként csupán egy-két francia alkotó munkáját említhetjük. Demm: *Der erste Weltkrieg*, 10. Schuster röplapokat tartalmazó kötetében azonban láthatunk ilyen ábrázolásokat, melyek csupán annyiban térnek el a *Borsszem Jankó* képeitől, hogy a propagandacél még inkább erőteljes: német katonák szegény francia gyerekeknek kenyeret osztanak, vagy a keleti fronton ételt adnak orosz katonáknak, illetve nőknek. Schuster: *Witz und Satire*, 34., 45., 54. Talán ezekkel az ellenséges területeken ledobott röplapok képeivel rokoníthatók leginkább a *Borsszem Jankó* életképei.

Az életképek egyik fontos funkciója a magyar vicclapban a pozitív önkép erősítése lehetett: a rajzokon, melyeket a katonákról szinte kizárólag Garay Ákos készített a *Borsszem Jankó* számára, huszárokat láthatunk szolgálat közben, elsősorban a keleti fronton. A dicsőséges katonaeletbe adnak bepillantást a képek olyan rajzoló tollából, aki maga is harcolt a Kárpátokban.²⁰ Az életképek másik csoportja már a hátszázgot állítja a középpontba: a csak rövid időre hazatérő katona tűnik fel családtagjai között vagy a fiát, férjét hazaváró asszony. Ritkán, de felbukkannak a hátszázg problémái is: a mezőgazdasági munkavégzés a férfiak nélkül vagy a hűtlenség.²¹ A háború elhúzódásával témává vált a hátszázg nélkülvölése is egy-egy képen,²² s megjelent a hadikölcsön, a hadikölcsön felvételére való buzdítás, amit ugyanolyan hazafias cselekedetként ábrázoltak, mint a fronton teljesített szolgálatot.²³ Ami alapvetően hiányzik a „valóság” megragadására törekvő műfaj képeiről, az a szenvedés ábrázolása. Természetesen nem láthatunk vesztes csatákat, de halottakat sem, csak a sebesülést hőiesen viselő huszárokat; még az ellenséget sem gyakran festik élénk sérülteként.²⁴ Olyan alkotásokon, melyek a magyar katonák emberiségét hirdetik például orosz foglyokkal szemben, megpillanthatjuk ugyan a legyőzött ellenséget, de nem az eltorzított vagy sztereotip vonásokkal felruházott ellenséget, mint a karikatúrákon. De a német vagy a többi szövetséges ország katonái is kiszorultak erről a képtípusról, életképekkel nem népszerűsítették a központi hatalmak erejét. Ha összevetjük ezeket a képeket a napilapok tudósítói által küldöttekkel, megfigyelhetjük, hogy csupán abban különböznek, hogy a szomorú történetek (például: menekültek) azokban a sajtóorgánokban – a cenzori szigor ellenére – sokkal inkább teret kaptak.²⁵

²⁰ Garay bevonulásáról egy egész oldalas portré ad hírt: BJ, 1916. márc. 19. 3. Az első ilyen rajzok egyike vonatokra felszálló katonákat ábrázol, nők és gyermekek integetnek nekik a peronokról (*Búcsúzkodás*, BJ, 1914. aug. 2. 3.). A későbbi lapszámok esetében megfigyelhetjük, hogy bizonyos tekintetben e rajzokra is jellemző az aktualitás, s nem csupán a politikai karikatúrára, megjelenésük követi a hadieseményeket (először szerbiai, majd a Kárpátokbeli és a lengyel, később pedig az olasz front huszárai tűntek fel).

²¹ A férfi–nő kapcsolat megrajzolása Garayn kívül a zsánerképeken egy női alkotó, Kalivoda Kata nevéhez köthető. Az ő munkája például a *Húsvéti bevonulás* (BJ, 1915. ápr. 4. 3.). A férfi–nő kapcsolatot változását örökölte meg a *Féltékenység* (BJ, 1915. nov. 7. 16.), illetve hűtlenséget az *Apai örömök* (BJ, 1916. márc. 19. 5.).

²² Egy falut láthatunk *Rekvirálás idején* (BJ, 1915. okt. 3. 3.). A nélkülözést szemlélteti a *Tejcsarnok* (BJ, 1918. máj. 26. 8.) vagy *Az ácsorgó cseléd* (BJ, 1918. máj. 26. 11.) című alkotás. Mindkét képen az emberek sorban állnak, hogy élelmiszerhez jussanak. A második ábrázoláson a családi munkamegosztás szemtanúi lehetünk: az apa a fronton szolgál, a családtagok pedig különböző boltok előtt állnak sorba lisztért, zsírért, dohányért, tejért és vajért. A hátszázg problémái a német nyelvű lapokban nem kaptak teret, utalást annyiban találhatunk ezekre, hogy a berlini lap szükségesnek érezte a sikerpropagandát például oly módon, hogy az antant országokban az emberek éheznek (például: K, 1918. márc. 17. 129.), míg a német Michel, aki Németországot perszonalifikálja, jókedvűen fogyasztja el bőséges menüjét. (K, 1916. okt. 15. 607.)

²³ A *hadikölcsön* (BJ, 1917. máj. 13. 1.). A hadikölcsön fizetésére a *Kladderadatsch* is buzdította olvasóit karikatúrákkal, például: K, 1918. márc. 31. 151.

²⁴ Sebesült huszárokat ábrázol a *Huszárbanat* című kép: BJ, 1914. szept. 20. 7.

²⁵ A fronton alkotó művészek hazaküldött képeiből közölt válogatást Malonyay Dezső: *Magyar művészek a csatatéren* és Csók István: *Garay Ákos* címmel: *Művészet*, 14. évf. (1915) 1., 2. sz. 1–48., 97–100.

Ókori istenek a háborús propaganda szolgálatában

A karikatúrák szimbólumait, motívumait és propagandacélokat szolgáló eszközeit vizsgálva jelentősen több közös vonást fedezhetünk fel az osztrák, a német és a magyar vicclapok között, mint a fentebb bemutatott zsánerképek esetében.²⁶ A 19. századi tradíciókat követve az alkotók újra meg újra felhasználták rajzaikon – a kortársak által jól ismert – jelképeket, így például ókori vagy germán mítoszok és bibliai történetek szereplőit.²⁷ Mivel egy háborúról szóló képanyagot elemzünk, biztosak lehetünk benne, hogy a háborút és a békét perszonalifikáló római, illetve görög istenek (Mars, Arész, Pax és a hozzá kapcsolódó, már keresztény asszociációk, az angyal és a galamb) teret kapnak a gúnyrajzokon, bár a leggyakrabban országokat megszemélyesítő állatok vagy figurák szerepeltek a képeken. A németországi vicclapban 1916–1917-ben volt a háború istene a legnépszerűbb, s 1918-ban láthatjuk a legkevesebb képet róla. Különböző kontextusban, de mindegyik elemzett vicclapban felbukkant a hadisten már 1914 őszén, a háború kezdeti hónapjaiban is. A *Figaro* Olimposzon játszódó jelenetében a sok békeév alatt elhízott Mars beszélget Vénusszal,²⁸ míg a *Borsszem Jankó*-ban Mars a hágai békepalota előtt áll – teljes fegyverzetben – és mosolyog, harcra kész a békés időszakot követően.²⁹ A *Kladderadatsch* karikatúráján ugyanakkor erőteljesebben duzzadó, dühös alakot öltött az isten, aki nem csupán felfegyverezett, de vér is csepeg a fátylójáról. A nyugati hatalmak még próbálják őt visszatartani, de a méretaránybeli különbségek – Mars óriási, a katonák picik – mutatják, hogy ez lehetetlen vállalkozás. A két héttel később publikált gúnyrajzon az ugyancsak nagyméretű Mars – feltehetően – belerúgott a békébe, mivel Pax átrepült egy kerítés felett: az addigi békekorszakkal végleg leszámolt Mars.³⁰ Pax ábrázolása a berlini lap hasábjain fokozatosan egyre népszerűbbé vált 1915 és 1918 között, a *Borsszem Jankó*-ban azonban nem mutatható ki ilyen tendencia, a béke 1917-ben jelent meg a legtöbbször, ezt követi 1916-os viszonylagos népszerűsége. Mindkét évben megfigyelhető, hogy a béke szimbólumait az év végén egymást követően több számban közölték, amit 1916-ban magyarázhat a központi hatalmak békefelhívása (1916. december 12.), illetve 1917-ben a béketárgyalások megkezdése Oroszországgal. A béke általában olyan tálalásban jelent meg a lapokban, hogy az ellenség akadályozza a béke-

²⁶ A nagy háború alatt keletkezett rajzok tekintetében – annak ellenére, hogy vicclapokat veszünk górcső alá – inkább elemezhetjük a gúny, az irónia és a propagandacélok ábrázolásának eszközeit mint humoreszközöket. Az utókor kutatója igazán humorosnak csupán néhány képet és szóciccet tart, például: az *Entente* (vagyis: antant) feliratú kacsa kettévágta az Ente- szótag végénél (*Ente*: németül 'kacsa') (K, 1917. dec. 16. 690.), vagy az új angol hadihajó neve UBF (*United British Force*), amely a képaláírás szerint lehetne az „*U-Boot-Futter*” ('tengeralattjáró-eledel') rövidítése is. (K, 1918. jún. 9. 285.) Ötletes továbbá a *Borsszem Jankó* egyik képe Péter szerb királyról, mely az Unicum plakátjára épül. A „hirdetés” címe *Tragicum a szerb vízeken*, a rajzé pedig *Elűszik a korona*. A karikatúrán az uralkodó – az unicumos üveg helyett – koronája után úszik. BJ, 1915. nov. 7. 32.

²⁷ Az első világháború lezárásáig a karikatúrák stílusuk, művészi kivitelezésük tekintetében még ezer szállal kötődnek a 19. századi alkotásokhoz. A *Borsszem Jankó* esetében körülbelül az 1920-as évek derekától figyelhető meg az eltávolodás ettől a motívumkészlettől és stílustól. Más vicclapok (például a *Kikeriki!*) tanúsága szerint ekkoriban a bécsi lapok rajzolóit is átalakították a 19. századi szimbólumokat, motívumokat és rajzolóit stílust.

²⁸ F, 1914. okt. 10. 9. Vénusz figyelmezteti Marsot, hogy a harcok sok áldozatot fognak követelni: Vénusz kezében egy újság látható, melyen csak a halottak száma olvasható (8 000 000).

²⁹ BJ, 1914. jún. 28. 9.

³⁰ K, 1914. aug. 2. 507.; K, 1914. aug. 16. 539.

kötéseket, békekísérleteket, mivel a béke egyértelműen megsemmisítené az ő céljaikat,³¹ illetve mindegyik elemzett újságban Woodrow Wilson amerikai elnök látható mint „hamis” békeangyal, aki vagy fegyvereket birtokol, tehát valójában nem akarhat békét kötni, vagy pénzt juttat az antant országoknak a háborús kiadások fedezetéül.³² Megünnepelte a német és a magyar propaganda is a breszt-litovszki béke megkötését: a *Borsszem Jankó* képe szerint ekkor menedékre lelt a béke.³³ A háború végén azonban már egészen másként ábrázolták a békét. Miután aláírták a compiègne-i erdőben a fegyverszünetet, a berlini lapban egy szobor azt örökítette meg, amint az „igazságos béke” agyontapos egy német katonát.³⁴ A béke itt nem anyagi vonásokkal rendelkezik, hanem inkább egy a pokolból felszínre került lényvel azonosítható.

A béke és háború közötti választást fejezték ki a rajzolók a kétarcú római istenen, Januson keresztül is. John Bullt és Olaszországot is Janus-arcúként ábrázolják: van egy békearcuk és egy háborús arcuk, melyeket különböző szemlélőknek tesznek láthatóvá. Az angolok Michel irányába mutatják háborúzó arcukat, Wilson felé a másikat, míg Olaszország, amikor John Bull felé néz, háborús arcát mutatja, amikor hátat fordít neki, már a békearcát. A *Borsszem Jankó*ban viszont Nikola Pašić, a szerb miniszterelnök jelenik meg efféle kétarcúként.³⁵

A rajzolók a béke és a háború istenein kívül más ókori és germán mitológiai jeleneteket és szereplőket is behelyeztek első világháborús kontextusba. A tengeralattjáró-háború és a tengereken aratott győzelmek következtében is találhatóak ábrázolások Ágirról a *Kladderadatsch*ban, illetve Neptunusról a *Borsszem Jankó*ban. Ágir nem csupán a germán mitológiai lények egyike volt, nevezetesen egy tengeri óriás istenekhez mérhető hatalommal, hanem egy német hadihajó is viselte a nevét az első világháborúban.³⁶ Ágir élcloppokbeli ábrázolásai – a mitológiai képekkel ellentétben – hasonlítanak a magyar lapok Neptunus-ábrázolásaihoz, ha megtalálható nála a háromágú szigony, mely pedig eredetileg nem tar-

³¹ John Bull, a briteket megtestesítő figura nem engedi a békekötést: BJ, 1916. febr. 13. 1.; BJ, 1916. jún. 4. 1.; 1917. febr. 4. 1. A *Kladderadatsch* szerint pedig a béke anyala véres karddal átszúrja a földgömböt, így köszönti Angliát az új esztendő: K, 1916. jan. 2. 1. Paxot veszélyes állatként ketrecben tartja az angol és a francia miniszterelnök, David Lloyd George és Alexandre Ribot: K, 1917. jún. 17. 337. Paxot koporsóba igyekszik kényszeríteni John Bull irányítása mellett az antant többi tagja mind a *Kladderadatsch*, mind pedig a *Borsszem Jankó* képe szerint: BJ, 1916. nov. 19. 1.; K, 1917. júl. 15. 395.

³² Wilson először békeangyalként fegyvereken ülve, a kezében pedig pénzeszsákot szorongatva: BJ, 1916. ápr. 30. 5. A *Kladderadatsch*ban Uncle Sam, az amerikaiakat jelképező figura az, aki békét hirdet, de fegyvereket árul: K, 1916. jún. 25. 382. A berlini lapban a pénz és a béke motívuma 1916-ban együtt még nem látható, de Wilson mint békeangyal, aki mellett viszont fegyverek és sisak található, már felbukkan: K, 1916. dec. 3. 715. A karikatúra érdekessége, hogy Wilson sisakját az indiánábrázolásokat jellemző toll díszíti, s ugyancsak indiánokra jellemző kézfegyverek láthatók a rajzon. A *Figaró*ban nem anygalként látható Uncle Sam, hanem „zsidó” vonásokkal rendelkezik, a pénz és a spekuláció áll a kép mondanivalójának a középpontjában, de a kép címe (*A hamis békeangyal*) utal arra, hogy nem békét hoz majd az azt hirdető elnök sem. F, 1916. febr. 12. 1.

³³ BJ, 1918. márc. 10. 1.; K, 1918. jan. 13. 17.

³⁴ K, 1918. nov. 24. 585.

³⁵ K, 1916. jún. 18. 359.; K, 1915. febr. 9. 73.; BJ, 1914. júl. 12. 1.

³⁶ A germán mitológiában Ágir és felesége, Rán gyakran együtt szerepelnek, mint ahogy a karikatúrán is felbukkan női alak is a tengerek mélyén. Rán ölése veszélyes a tengeri utazók számára, s mivel a hajótörötteket és a fuldoklókat is ő keríti be a hálójával, ő a tenger alatti holtak birodalmának uralkodónője. Haussig, Hans Wilhelm: *Götter und Mythen im alten Europa*. Bd. 2. Stuttgart, 1973. 79–80.

tozott Ägir attribútumaihoz.³⁷ A Dardanelláknál kivívott török tengeri győzelmeket az „angol Poszeidón”, azaz a legyőzött ellenség a tengerek ura képében adta hírül a *Kladderadatsch* olvasóinak. Az ellenszenvet keltő tengeri szörny Poszeidón attribútumai mellett John Bull vonásaival is rendelkezett, továbbá az angol zászlót mintázó fürdőnadrággal.³⁸ John Bull nem csupán menekült a tengeri hadszíntérről, hanem meg is szegényítette őt a rajzoló akkor, amikor egy sirály „a tengerek urának” a fejére ürített, egy későbbi képen pedig egy rétisas készül ugyanerre a tengerben álló Ägírré emlékeztető alak feje felett.³⁹

A háborúhoz szervesen kötődik még a berlini lapban a trójai hősök megjelenítése, ami erőt adhatott a további küzdelmekhez, a kitartás szükségességét hirdette, hiszen a trójai harcok is hosszú évekig tartottak. Az Iliász és az Odüsszeia szereplőit láthatjuk az e mondanakörhöz kapcsolódó ábrázolásokon. A trójai háborúhoz kapcsolható rajzok – három kivételtől eltekintve⁴⁰ – 1915-ben kaptak teret, mivel a rajzoló e mondanakör szereplőit – földrajzi asszociációk folytán – egyértelműen a Gallipolinál zajlott ütközetekhez kötötték.⁴¹ Trójai hősök üdvözölték a német katonát a Dardanelláknál a „*Zeus strafe England!*” felkiáltással, karjukat lendítve,⁴² de Zeus is nézi a magasból egy másik kép tanúsága szerint a modern kori trójai csatamezőt, s leszögezi, miben különbözött a világháború a trójai háborútól: „Itt egykor legalább a szép Helénáért küzdöttek – ma John Bull piszkos számlakönyveiért”, ami egyben persze a brit háborús célokat állította rossz fénybe.⁴³ Churchill háta mögött pedig a modern kori Iliász egyik tengeri ütközete villan fel, de a főhős csak fintorog, dohányzik és iszik. Hiába néz rosszszallóan a későbbi miniszterelnök, a szöveg szerint az egész világ számára nyilvánvaló a „hatalmas blamázs”, s a máskor „szószátyár” brit sajtó, például a *Daily Mail* most hallgat a siker-

³⁷ Az óriász számos képen örül annak, hogy német tengeralattjárók angol hajókat süllyesztettek el. K, 1915. jan. 10. 29.; K, 1917. dec. 16. 695.; Neptunus: BJ, 1916. jún. 11. 1.; BJ, 1916. aug. 13. 5. A tematika – annak ellenére, hogy a Monarchia is rendelkezett flottával – a magyar vicclapban ritkább, csupán ezen a két ábrázoláson bukkant fel a tengerek, vizek istene, s ekkor is német sikerek reflektáltak (jütlandi csata). A *Kladderadatsch* is szerepelteti Ägírt a német győzelmek ünneplésekor, például 1916. június 11-én Ägir szigonyától, melyre a „*Rule Britannia*” felirat került, egy tengeri lényre emlékeztető, de John Bull vonásait viselő figura hátsója vérzik (352. old.). Hasonló tengeri szörny hátsójába szúrja a szigonyát egy a német flottát megtestesítő alak egy másik rajzon, melynek képaláírása már bibliai gonoszra is utal (Belzebub) úgy, hogy John Bull nevét alakítja át „John Böllzebub”-ra (K, 1917. febr. 18. 100.). A szöveg szerint Michel azért támadott, mert őt Belzebub uszította, tehát a támadásért Nagy-Britannia a felelős.

³⁸ K, 1915. máj. 16. 320. A török hadsereg sikerrel védte a Dardanellákat a támadó francia és angol csapatokkal szemben, s a britek Gallipoli-félszigeti akciója sikertelen maradt.

³⁹ Például: K, 1916. febr. 20. 118.; K, 1917. okt. 28. 601. A sirály (németül: *Möwe*) aktualitását nem csupán az adta, hogy egy tengeri madár, hanem az is, hogy a német flotta 1915 decemberében szolgálta az SMS *Mövet* (a hajó nevét írták *Möwe*ként is). A rétisas németül *Seeadler* (*See*: 'tenger'), s a német flottába tartozott 1916–1917-ben egy *Seeadler* nevű hadihajó is.

⁴⁰ A gúnyrajzok mindegyike a szerb király Korfura való megérkezésén élcelődik, ahol az egyik kép tanúsága szerint az egyébként vendégszerető phaiákok, akik a görög mitológia szerint a mai Korfu szigetén éltek (Kerényi Károly: *Görög mitológia*. Szeged, 1997. 308.), menekülnek el Péter elől (K, 1916. jan. 30. 66.), továbbá Achilleon (az Erzsébet királyné számára épült kastély neve, melyet Akhilleuszra emlékezve kapott) új lakóiról értesülhetünk, akik a szerbek (K, 1916. jan. 23. 60.; K, 1916. febr. 6. 81.).

⁴¹ Kivételt csupán az a rajz képez, melyen Akhilleusz szalutál egy német katona előtt, akit a „legdicsőbb hős”-nek nevez (K, 1915. febr. 7. 85.).

⁴² K, 1915. ápr. 4. 221. A köszönés eredeti változata Ernst Lissauer (1882–1937) német költő nevéhez köthető („*Gott strafe England!*” – Isten büntesse Angliát!), aki írt egy gyűlölködő éneket is Angliáról („*Hassengesang gegen England*”). Lásd: *Brockhaus Enzyklopädie*, Bd. 11. Wiesbaden, 1970. 507.

⁴³ K, 1915. máj. 2. 279.

telenségéről.⁴⁴ Csalódás éri nemcsak Churchillt, hanem Görögországot is, aki Pénélopé képében tűnik fel, de hozzá nem kérők érkeztek, hanem egy antant hajó bukkant fel a láthatáron, ami elszomorította a férjét hazaváró asszonyt.⁴⁵

Ugyancsak a Dardanellákért folytatott harcokhoz kapcsolódik a legtöbb esetben a rodoszi kolosszus valamilyen módon átalakított ábrázolása. Mindhárom lap képe szerint a Boszporusz bejáratánál áll egy török harcos, s angol katonák igyekeznek legyőzni a kolosszust, ami a kép üzenete szerint lehetetlen vállalkozásnak tűnik.⁴⁶ A szövetséges Oszmán Birodalom – néha gúnyosan mosolygó – kolosszusként való megjelenítése azt sugallta, hogy a Gallipoli-félszigetért folytatott küzdelem egyértelmű esélyesei a védekező törökök, s ez szöveg ellentétben állt a megelőző évekre jellemző sztereotípiáikkal, melyek szerint az Oszmán Birodalom „Európa beteg embere”, akinek a testén már több amputációt is végrehajtottak, amikor területeket veszített.⁴⁷ Az antant katonák, illetve flotta megrajzolása úgy, hogy apró harcosokat és hajókat láthatunk csak a képeken, ugyancsak felerősíti az ellentétet a két hadsereg ereje között: a török sereg jelentős túlerőben van, jók a győzelmi esélyei, mivel ötször-hatszor nagyobbra rajzolták a szoborutánczatot, mint az angolokat.

A háború elhúzódásával megjelent a *Kladderadatsch* hasábjain Kronosz, az idő múlását perszonalifikáló titán. Douglas Haig, a brit expedíciós erők vezetője állapítja meg Kronoszról, hogy korábban őket, az angolokat szolgálta, most már azonban a németeket, tehát a háború elhúzódása az ellenség számára kedvezőtlen.⁴⁸ Kronosz a beszélő a képen, s megállapítja a német békeajánlat (1916. december 12.) sírja előtt, hogy már eltelt egy év, s ő még mindig „háborús idő”-ként jár körbe-körbe.⁴⁹ Ókori mitológiai figurák – elsősorban – a *Kladderadatsch* hasábjain 1915 és 1918 között rendszeresen felbukkantak, a legtöbb szereplő azonban csak egyszer-kétszer kapott teret, mindig aktuális eseményekhez kötve olyan formában, hogy a mítosz eredeti üzenete is tovább degradálja az ellenséget, ne csak a gúnyos ábrázolásmód. A számos kép közül csupán néhány példát említünk: Zeusz képében John Bull aranyat szór az antant-országokat megszemélyesítő prostituáltakra (Olaszország, Franciaország, Szerbia, Oroszország, Montenegró), az igen alacsonynak ábrázolt Luigi Cadorna, az olasz hadsereg főparancsnoka Fortuna előtt áll és verklein játszik, de már elveszítette a szerencse istenasszonyának kegyét.⁵⁰ Emberi és állati vonásokat egyaránt magán viselő lényt

⁴⁴ K, 1915. júl. 18. 464. Winston Churchill egyike volt a Gallipoli-félszigeti partraszállás lehangosabb támogatóinak.

⁴⁵ K, 1915. okt. 24. 678. Az antant erők a semleges Görögországba, Szalonikibe vezényeltek csapatokat Szerbia összeomlása után.

⁴⁶ F, 1915. márc. 27. 1.; K, 1915. ápr. 4. 260.; BJ, 1915. máj. 2. 1.; K, 1916. jan. 9. 31.

⁴⁷ Az elemzett vicclapokban is – például a Balkán-háborúk kapcsán – számos alkalommal használták a rajzoló és szövegírók ezt a fordulatot, illetve az amputáció hasonlatát. Lásd: Tamás Ágnes: *Torzzrajzok a Balkán-háborúkról*. Létünk, 43. évf. (2013) 2. sz. 42–62.

⁴⁸ K, 1917. máj. 27. 312.

⁴⁹ K, 1917. dec. 9. 684.

⁵⁰ K, 1915. júl. 11. 443.; K, 1917. nov. 18. 635. Zeusz Danaét a mitikus történet szerint aranyeső képében termékenyítette meg. Danaét és gyermekét is a tenger habjai közé vetette dühében Danaé apja, Akrisziosz, az argoszi király. Kerényi: *Görög mitológia*, 182–183. Azt, hogy a német propagandagépezet szerint Anglia sok pénzt herdált el a háborúra, több rajz is népszerűsítette: az egyik szerint: „Minden folyik – még mindig! De leginkább az angol pénz Görögországba!” (K, 1915. júl. 18. 464.). A szöveg – mindamelllett, hogy egy ókori filozófust látunk a képen, aki a *Times*t olvassa – Epheszosi Hérakleitosz egy töredékére utal. „Minden mozog és semmi sem marad nyugalomban.” In: Platón: *Kratülosz*. 402a. Budapest, 2008. 49. (Ford. Szabó Árpád.) Cadornát 1917 októberében váltották le főparancsnoki posztjáról, mivel a központi hatalmak áttörése Caporettnál sikeres volt, s október végén, november elején elkezdtek Olaszország belseje felé nyomulni.

is megpillanthatunk, például egy kentaur képében, melynek testét egy sebesült zsiráf alkotja, mellső lábai és feje pedig egy angol katona. A kentaur hátán Marianne, Franciaország megszemélyesítője ül, ugyancsak sérülésekkel.⁵¹

Mondák, mítoszok, mesék új köntösben

Míg az ókori görög vagy római jelenetekkel az ellenség lejáratása lehetett a rajzoló célja, a germán mitológiai történetekkel, a monda- és mesekincs egyes elemeivel a berlini alkotók a német hadsereg és parancsnokainak nagyságát igyekeztek kifejezésre juttatni. Ilyen személy például Hermann, akinek a nevével fémjelzett emlékmű ma is áll a teutoburgi erdőben, ahol a germán törzsszövetség Kr. u. 9-ben legyőzte a római légiókat. A karikatúrán és az emlékművön is bátor hősként ábrázolt germán katonát láthatunk. A modern korba csöppent Hermann Gabriele d'Annunzio nevével, aki – mint megtudta a hős – a modernkori római légiókat vezeti.⁵² A háború kezdetén a germán katonák harcra biztatnak,⁵³ majd Lurlei – hogy segítse a küzdelmeket – elcsábítja az ellenséget;⁵⁴ Siegfried, aki Michelt testesíti meg, megölni készül Mimét, a gonosz, világuralomra törő törpét, a tárgyalt karikatúrán Herbert Asquith, a brit miniszterelnököt.⁵⁵ Mime a rajzon nem csupán alacsonyabb és gyengébb Siegfriednél, hanem valóságos csúf szörny is. E képek Germánia és a német hősök nagyságát is kifejezték, akik megfelelő módon tudnak viselkedni az ellenséggel – talán a hadifoglyokkal –, sugallva ezzel, hogy az antant hatalmak nem elég járatosak az etikettben és a kultúrában. A magas és méltóságteljes Germánia az egyik képen Adolph Knigge *Umgang mit Menschen* című könyvét (1788)⁵⁶ tartja a kezében az apró termetű Asquith és Lloyd George felé, akiknek a keze beleragad a pizsokba.⁵⁷ Germánia pajzsként tartja maga előtt Paul von Hindenburgot, aki egy másik képen medvebőrbe bújva bukkant fel, hirdelve a várható sikereket a keleti fronton.⁵⁸ A rajz, mely nem nevezhető gúnyrajznak, Hindenburgot dicsóítja – az ellenség ábrázolása nélkül –, s címét (*Medvebőr*) egy Grimm-meséből kölcsönözte. A történet egy katonáról szól, akinek bátorságát az ördög úgy tette próbára, hogy meg kellett ölnie egy medvét, s annak a bundáját kellett viselnie hét teljes éven keresztül. Mivel a katona kitartó volt, elnyerte a jutalmát, s élete végéig boldogan élt. Tehát kitartással – s a keleti fronton a háború kezdete óta folytak hadműveletek – minden elérhető.⁵⁹ A rajzot látva a szemlélő rögtön a keleti frontra asszociált, s nem csupán

⁵¹ K, 1916. jan. 2. 18. A kentaur veszedelmes lény az antik mitológiában, félig ló, félig ember, mivel a történet szerint Kentauros kancákkal szeretkezett. Kerényi: *Görög mitológia*, 92. A rajzoló az állati testrészt megváltoztatásával az afrikai frontra irányította a szemlélő figyelmét.

⁵² K, 1915. jún. 20. 395. Gabriele d'Annunzio olasz pilótaként szolgált.

⁵³ K, 1914. aug. 9. 523.; K, 1914. aug. 23. 562.

⁵⁴ K, 1916. nov. 19. 687. Lurlei egy sellő, aki a legenda szerint a Rajna egyik sziklájánál (Loreley) elterelte a hajósok figyelmét azzal, hogy hosszú haját fésülte, így hajójuk zátonyra futott, majd elsüllyedt. Lásd: *Brockhaus Enzyklopädie*, Bd. 11. 593. E kép is a tengeri hadszínterekre, a tengeralattjáró-háborúra vonatkozatható – német sikereket sugallva, mivel még a sellők is őket segítik a küzdelmekben.

⁵⁵ K, 1918. jan. 6. 16. A torzrajz Richard Wagner germán mítoszokra épült Siegfried című operájának librettóján alapul, mely szerint Siegfried megölte Mimét.

⁵⁶ Magyarul: Knigge, Adolf: *Érintkezés az emberekkel*. Budapest, 1875.

⁵⁷ K, 1916. szept. 3. 522.

⁵⁸ K, 1915. okt. 3. 623.; K, 1917. szept. 30. 529.

⁵⁹ Grimm, Jacob: *Kinder- und Hausmärchen*. Bd. 2. Leipzig, 1843. 71–76. A mesét értelmezi: Salber, Wilhelm: *Märchenanalyse*. Bonn, 1999. 59–61.

Hindenburg személye miatt, hiszen a medve hosszú évtizedek óta az Oroszországot megtestesítő állat volt a karikatúrákon.⁶⁰

A háborús küzdelmeket nemcsak mesék és mondák, hanem jól ismert bibliai jelenetek segítségével is megjelenítették a karikatúrák. A test-test elleni küzdelmekhez rokonítható Dávid és Góliát bibliai története, mely csak a budapesti lap hasábjain bukkant fel, ahol John Bull látható Dávidként és Németország Góliátként.⁶¹ Különböző eseményekhez kapcsolódva, de mind a berlini, mind pedig a pesti lapban feltűnt a keresztre feszítés motívuma. A *Borsszem Jankó* képen először még nem Krisztus látható, hanem a Belgiumot megszemélyesítő hölgy, aki mellett két német katona áll, John Bull pedig Pilátusként kezeit mossa. Miután a német csapatok átlépték Belgium határát, az ország – többek között – Nagy-Britanniától is kért segítséget, ez ihlethette meg Bér Dezsőt.⁶² A német rajzoló az angol csapatok Szentföld elleni támadását ítélte el azon karikatúrájával, melynek középpontjába a keresztre feszített Krisztus került, aki körül bombák repülnek, illetve csapódnak be.⁶³

A háború borzalmaihoz – melyek a propagandaképek tanúsága szerint elsősorban az ellenséget sújtják – szorosán kapcsolódik Lucifer és a pokol ábrázolása, illetve a halál tradicionális megjelenítése kaszásként.⁶⁴ A sátán csak a *Kladderadatsch*-ban látható, de ott valakit megszemélyesítve a háború minden évében felbukkant. Lucifer bőrébe bújtatták Edward Greyt, az Egyesült Királyság külügyminiszterét, akinek békeközvetítési szándékét ezáltal megkérdőjelezték, ördöginek minősítették, de nemcsak ő, az angol kereskedelmi háború is sátáni vonásokat öltött. Pokolra jutott az Olaszországot perszifikáló alak is, s az olasz miniszterelnököt, Antonio Salandrát az ördög viszi magával az alvilágba a lemondását követő szám egyik karikatúráján, sőt Wilson elnök is látható a pokolban. Különböző figurák jelentek meg egy a pokolban fortyogó üst mellett is, de az ördögi lények az alvilágban is bevezették a háborús újításokat, ugyanis szögesdrótokat húztak ki.⁶⁵ A pokollal ellentétes földi paradicsom képe is megjelent a berlini lapban, de ez a terület Michel és Éva, azaz egy osztrák–magyar hölgy territórium. Évát egy John Bull vonásaival rendelkező kígyó akarja elcsábítani, illetve a romániai eredményes harcok időszakában Ádámnak és Évának egy angyal mutatja a román tájat mint újonnan megszerzett területet.⁶⁶

Címerállatok és az országokat perszifikáló alakok

Mind az antant-hatalmakat, mind pedig a központi hatalmakat perszifikáló állatok egyébként is felbukkantak a képeken, s alkalmat adtak az ellenség kigúnyolására, lekicsinyelésére, illetve ha sérülten ábrázolták az állatokat, talán hatalmuktól való megfosztottságukat, erejük megfogyatkozását is sugallhatták.⁶⁷ A medve mindhárom elemzett lap ha-

⁶⁰ A medve a cári Oroszország összetett címerpajzsán látható állatok egyike.

⁶¹ BJ, 1915. máj. 16. 5. Dávid és Góliát küzdelmét lásd még: BJ, 1916. márc. 12. 1.

⁶² BJ, 1914. okt. 18. 1. A másik kép nagypéntek alkalmából készült 1917-ben: két katona látható rajta, akik a kereszten szenvedő Jézust őrzik. BJ, 1917. ápr. 8. 3.

⁶³ K, 1917. júl. 15. 404.

⁶⁴ A halál a képek szerint csak az ellenségre leselkedik, az ő soraikat tizedeli, lásd például: BJ, 1914. aug. 2. 7.; BJ, 1917. júl. 15. 7.; K, 1914. nov. 29. 751.; K, 1917. máj. 2. 281.

⁶⁵ K, 1914. aug. 16. 550.; K, 1914. nov. 29. 754.; K, 1915. aug. 1. 477.; K, 1916. márc. 26. 198.; K, 1916. jún. 25. 373.; K, 1916. nov. 5. 657. K, 1917. márc. 31. 179.; K, 1918. aug. 25. 415.

⁶⁶ K, 1915. jan. 17. 44.; K, 1917. aug. 12. 452.

⁶⁷ Otto Baur ikonográfiai kutatásai szerint az ember–állat karikatúrák célja a külső és belső emberi tulajdonságok leírása egy állat felidézésének segítségével. Három alaptípusát különbözteti meg ezeknek a rajzoknak: a) csak egy-egy testrészt alakít át a rajzoló állati testrészé, ami gyakran szo-

sábjain látható, leggyakrabban a berlini újságban, ahol 1915 tavaszáig még sebesülések nélkül küzd a címerállat, majd májusban tűnt fel először kötözésekkel s hiányos bundával, később véresen, az orosz visszavonulás veszteségeire utalva.⁶⁸ Egy évvel később, 1916 novemberében számos kötés jelent meg a medve minden testtáján, s nem harcol már, csak megtörtén ül. Sérüléseinek számát 1917 elejéig fokozták még a német rajzolók, majd ismét egészségesen állt előttünk az állat, melyet az antant erők újra harcokra akartak kényszeríteni, de ekkorra már megerősödött, s már nem úgy táncol, ahogy az antant fütyül. 1918 őszén apró amerikai, angol, japán és francia emberkéek csiklandozzák a medvét, de ő a háttára fordul, s maga alá temeti őket hempergés közben. A képalírás szerint ezek az országok képezik a „tetűhadsereget”.⁶⁹ A *Borsszem Jankó* alkotói kevésbé látványosan használták fel a sérült címerállatot propagandaeszközként: a medvét 1915 márciusában ugyan bekerítették az osztrák–magyar és a német erők egy képen, s egy év elteltével már kimerült az állat, legközelebb mégis a „szökésének” lehetünk tanúi, amikor a fegyverszünet megkötését követően elszalad az antant ketrecéből.⁷⁰

Az angol címerállatok – az unikornis és az oroszlán – ábrázolásai hasonlóak a medvééhez: amikor az antant erők a szárazföldön veszteségeket, vereséget szenvedtek el, bekötözve, sebesülten, vérezve és néha sírva láthatjuk az oroszlánt. Nem az állatok királyának járó tisztelet nyilvánul meg azon a rajzon sem, mely szerint az oroszlán sírva könyörög a török pasának Egyiptomban, vagy amikor egy ketrecben sír, az őt szállító német katonák pedig harmonikáznak és ünnepelnek Armentières-ben.⁷¹ Az unikornis ritkábban – s csak a *Kladderadatsch*ban – feltűnő állat, legjellemzőbb vonása az, hogy nekiront valaminek, az egyik ábrázoláson például a török zászlónak.⁷² A képeken – tengeri ütközetek esetében – oroszlánfókaként is megjelent Anglia, továbbá John Bull erőszakosságát teszi hangsúlyosabbá a rajzokon önállóan nem gyakran felbukkanó vicsorgó bulldog is.⁷³ A berlini lap egyik képén azonban a gall kakas ugat egy kikötözött hadifogolyra, s a képalírás szerint ez az „Untier” az angol bulldog és a kakas keresztezésével jött világra.⁷⁴ Franciaország gall-sapkás kakasként való ábrázolása nem az ország címeréhez köthető, de ókorig visszanyúló tradíciókkal rendelkezik, már a rómaiak is használták a terület lakóinak megnevezéseként,

ros kapcsolatban áll mitológiai lényekkel, tradíciói az antik mitológiához köthetők; b) az ember helyett egy állatot pillanthatunk meg, ami típusát tekintve az ókori fabulákkal mutat rokonságot; c) emberként láthatjuk a kifigurázott alakot, de az alak kifejezetten állatias vonásokkal is rendelkezik. Ez az utolsó ábrázolási típus 1600 körül jelent meg, s a másik kettőből alakult ki. Baur, Otto: *Der Mensch-Tier-Vergleich und die Mensch-Tier-Karikatur. Eine ikonographische Studie zur bildenden Kunst des neunzehnten Jahrhunderts*. Köln, 1973. 4–11. Az emberi alakok eltorzított megjelenítését és a dehumanizálás eszközeit elemzi első világháborús képeslapokon Kunt Gergely: *Az el-lenség teste: a vizuális degradálás eszközei első világháborús képeslapokon*. A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője, 12. köt. (2011) 227–242.

⁶⁸ K, 1915. máj. 16. 305.; K, 1915. szept. 5. 551.

⁶⁹ K, 1916. nov. 19. 689.; K, 1917. jan. 21. 33.; K, 1917. márc. 25. 176.; K, 1917. jún. 10. 332.; K, 1917. júl. 1. 365.; K, 1918. aug. 25. 417.; K, 1918. szept. 22. 475.

⁷⁰ BJ, 1915. márc. 21. 1.; BJ, 1916. febr. 27. 9.; BJ, 1917. dec. 16. 1. A *Figaró*ból csupán egy kép áll rendelkezésünkre, melyen a medve bekötözött manccsal látható: F, 1917. ápr. 15. 1.

⁷¹ K, 1915. okt. 31. 706.; K, 1918. ápr. 28. 216. A németek mustárgáz-támadást hajtottak végre a francia településen, amelyet ennek következtében az angolok elhagytak. Az oroszlán, amint belegabalyodott a szögesdrótba, s ezért vérzik, a *Borsszem Jankó*ban is látható: BJ, 1916. aug. 20. 1. Az állatok királya betegen fekszik: BJ, 1918. jún. 23. 7.

⁷² K, 1915. jan. 3. 9.

⁷³ K, 1916. júl. 23. 431.

⁷⁴ K, 1917. márc. 11. 133. (*un-* fosztóképző, *Tier* 'állat')

mivel a 'gallus' latin főnév kakast és gall férfit, illetve galliait is jelent. A szimbólummal, ahogy a medvével vagy az oroszlánal is, a francia vereségeket kívánták megjósolni vagy megünnepelni, illetve sebesülten ábrázolásával a (várható) német főlényt sugallták.⁷⁵ Hasonló célokat szolgáltak azok a karikatúrák, melyeken az országokat perszónifikáló figurák (a gallsapkás Marianne, Iván, a kozák és John Bull) jelentek meg sérülten, kötözve és vérezve. Ezekhez a torzrajzokhoz képest óriási kontrasztot jelentett a gyönyörűen repülő német sas, mely ugyancsak címerállat, vagy az egészséges, erős, bátor, tette kész német katonák.⁷⁶ Elsősorban a berlini rajzolók fegyvertárába tartozott a sérült állatok és emberek ábrázolása, de amikor nem sebesülten láthatók az antant országok képviselői, akkor is erőteljesen torzítva bukkantak fel. A pesti élclap alkotói elsősorban arcukat, testarányaikat változtatták meg, a berlini rajzolók ennél szélesebb eszköztárral dolgoztak: láthatjuk mezítelenül vagy foltos ruhában őket, arcuk, testarányaik mindig torzak, gyakran idősek és – ha nem az éhezésre utal a rajz – túlsúlyosak, míg a németek fiatalok és szépek. Foltozott, szakadozott ruhájuk – mely ábrázolásmód Nikola, a montenegrói uralkodó és Péter, a szerb király esetében igen gyakori – szegénységükre, véges pénzforrásaikra is utal, mezítelenségük, illetve az, hogy feltűnnek szeretőkként (akár két férfit szimbolizáló alak is) vagy prostituáltként, különösen ellenszenvessé tehetette az olvasók számára az antant országokat.⁷⁷ A szakadt ruhát és lyukas cipőt egyes rajzokon nemcsak a szemlélő asszociációi köthették össze a koldus jellemzőivel, hanem a képaláírások szerint is koldultak az ellenség alakjai. A *Borsszem Jankó*ban csak a szerb és montenegrói vezetők láthatók kéregetés közben, a *Kladderadatsch*ban az angolok is kérnek pénzt Wilsontól.⁷⁸ Hasonlóképpen az ellenség lejáratása a célja azoknak a képeknek, melyeken John Bull ittasan a whiskysüveg, Iván pedig a vodka társaságában vagy alkoholfogyasztás közben láthatók, illetve étteremben vagy mulatóban veszekszenek az antantot megszemélyesítő figurák.⁷⁹ Az ellenség erejét, tehetségét becsmérelik, teszik nevetségessé azok a hasonlítások is, amikor bohócként, cirkuszi jelenetben vagy gyermekjátékot megformázó bábuként kaptak teret. Ezt a humoreszköt a magyar lap rajzolói gyakrabban használták, mint a németé.⁸⁰

A háborús küzdelmek nagyságát sporteseményeken keresztül is megjelenítették a karikatúrák, melyek közül a bokszt tekinthető a legnépszerűbb ábrázolt sportágnak, mivel ez lehetőséget adott a rajzolónak arra, hogy vagy két hadvezért állítson egymással szembe, vagy az országokat szimbolizáló figurák kerültek a ringbe. Mindkét változatban jól szemléltethető, hogy az ellenség gyengébb, véznább, izzad, sőt vérzik is, s lassan össze fog rognyi a küz-

⁷⁵ Sérült gall kakas: F, 1914. okt. 10. 4.; K, 1916. júl. 23. 431. Bekötözött bulldog és sebesült gall kakas: BJ, 1918. ápr. 7. 1.

⁷⁶ Sérült antant országok emberként például: F, 1914. okt. 10. 1.; BJ, 1916. okt. 22. 1. Német katonák például: K, 1914. nov. 15. 717.; K, 1915. máj. 16. 307.

⁷⁷ Foltozott, szakadt ruha például: K, 1916. júl. 16. 411. (Nikola); K, 1918. ápr. 7. 161. Torzított emberalak: K, 1917. jan. 28. 56.; K, 1918. jan. 13. 17. Meztelen például: K, 1917. nov. 11. 621.; K, 1918. jún. 2. 267. Szeretők például: K, 1915. dec. 5. 773.; K, 1917. júl. 15. 397.; K, 1918. júl. 28. 367. K, 1917. okt. 14. 573. Prostitúáltként, illetve kihívó, könnyűvérű nőként Marianne-t láthatjuk: K, 1914. dec. 13. 790.; K, 1916. márc. 12. 157.

⁷⁸ Koldus: K, 1916. jún. 11. 358.; K, 1918. jan. 27. 45.; BJ, 1915. aug. 15. 1.

⁷⁹ Például: K, 1915. ápr. 18. 245.; K, 1915. ápr. 11.; K, 1918. okt. 6. 508. A *Borsszem Jankó* egyik alkotásán Marianne-hoz is társított a rajzoló jellemző alkoholt, az abszintot: BJ, 1914. aug. 16. A hős-tettek helyett a kép szerint az antant országokat perszónifikáló személyek inkább alkoholt fogyasztanak és egymással flörtölnek.

⁸⁰ Például: K, 1914. dec. 6 770.; BJ, 1915. febr. febr. 21. 5.; BJ, 1915. júl. 4. 5.; BJ, 1917. jún. 24. 1.

delem terhe alatt, a központi hatalmakat megtestesítő alak pedig győzni fog – akár kiütéssel is, mivel izmosabb, erősebb, magasabb a bokszolója.⁸¹

Civilizáció versus barbarizmus

A rajzoló nemcsak azt örökítették meg és hirdették rajzaikon, hogy az ellenség kevésbé hősi, kevésbé sikeres, mint a saját csoport, hanem igyekeztek megcáfolni, nevetségessé tenni az ellenséges propagandát is. Nagy-Britannia propagandájában fő célként a kismemzetek védelmét, továbbá – Franciaországgal együtt – az európai civilizáció, az egyenlőség, a szabadság terjesztését jelölte meg, míg Németország egy magasabb kultúra átadását.⁸² Elsősorban az antant országainak civilizátlanságát, kulturátlanságát hangsúlyozták a karikatúrák, és azt, hogy elnyomják a kismemzeteket, e negatív vonásokat egyes képeken szembeállították a német kultúra eredményeivel. Ez a tematika 1914-től már felbukkant a *Kladderadatsch*-ban, a *Borsszem Jankó*-ból azonban teljesen hiányzott.⁸³ A civilizátlanság bemutatására leggyakrabban alkalmazott eszközként a német lap a francia hadsereg fekete katonáin gúnyolódott, őket többször kannibálnak vagy a majmokkal hasonlatosnak állította be, így becsmérelve a francia hadsereget.⁸⁴ Az olasz katona is látható majomként, aki egy nő haját tetveszi, s a jóval magasabb és erősebb s egyáltalán emberi vonásokkal rendelkező Michel rosszállóan figyeli a – saját állításuk szerint – ősi kultúrával rendelkező olasz nemzetet. 1917-től Wilson is – azon kívül, hogy gyakrabban látható indián képében – felbukkant majomként. A brit hadseregben megjelentek színes bőrű egységek, melyeken a német rajzoló persze előszeretettel gúnyolódott.⁸⁵ A civilizációt hirdető csak romboltak, halottakat hagytak maguk után, sugallták, a szövetségben nem egyenrangúak, míg a német és az osztrák–magyar katonák egyenrangúak, s ezek a „barbárok” ápolják a sebesülteket, segítenek a nőknek és a gyermekeknek a keleti fronton.⁸⁶ A *kultúra hordozói* valójában koporsóvivők, a koporsóban maga a kultúra fekszik, akik viszik: Marianne, Iván, John Bull és a fekete katonák.⁸⁷ John Bull maga is négerré vált egy képen.⁸⁸ John Bull kapcsán a humanitás eszméje is megjelent a rajzokon 1915-től. E szerint John Bull ugyan a humanitást

⁸¹ Például: Hindenburg és Nyikolaj Nyikolajevics bokszolnak: K, 1914. dec. 27. 807. A pesti élclap rajzolója is papírra vetett bokszmeccseket, például amikor a török katona kiüti az angol fogait, melyek hajók formájában hullnak le a ringbe: BJ, 1915. márc. 28. 7. Hindenburg a *Borsszem Jankó* képén birkózó, ellenfele ugyancsak orosz: a cár, II. Miklós. Lásd: BJ, 1915. szept. 19. 1.

⁸² Demm: *Propaganda and Caricature*, 175–176.

⁸³ Az egyetlen képen, melyen a civilizátlanságon gúnyolódik a *Borsszem Jankó*, románok láthatók. BJ, 1916. szept. 3. 7.

⁸⁴ A francia vezetés fontos civilizációs szerepet tulajdonított annak, hogy a gyarmatokról származó katonák is harcoltak Európában, továbbá a francia erőforrások is korábban elapadtak volna a kolóniákról származók nélkül. Majoros István: *Vereségtől a győzelemig: Franciaország a nemzetközi kapcsolatok rendszerében, 1871–1920*. Budapest, 2004. 51. Az ellenség animizálása, kifejezetten, ha az majomként vagy kukacként (K, 1917. júl. 1. 371.) történt, a 19. század utolsó évtizedei óta a lealacsonyítás olyan módszere, mellyel a darwini evolúciós tanokra is igyekeztek utalni, arra, hogy az ellenség „nem-ember”, hanem egy alacsonyabb rendű fajhoz tartozik, ezáltal irtandóvá, megsemmisíthetővé válik. Koselleck, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Budapest, 1997. 73., 77.

⁸⁵ K, 1914. aug. 30. 567.; K, 1914. okt. 18. 657.; K, 1914. okt. 25. 673.; K, 1915. jan. 3. 8.; K, 1915. jún. 20. 396.; K, 1917. jan. 14. 21.; K, 1917. szept. 16. 512.

⁸⁶ K, 1914. okt. 11. 648–649.

⁸⁷ K, 1914. dec. 13. 777.

⁸⁸ K, 1915. jún. 20. 385.

propagálja Európában, de gyarmatain embertelenül bánik az ott élőkkel.⁸⁹ Ugyancsak ennek az évfolyamnak az újdonsága, hogy már Wilson is felbukkant a humanitás állítólagos terjesztőjeként, de fegyverarzenál előtt állva.⁹⁰ 1916-ban tűnt fel az az aspektus, mely szerint Nagy-Britannia nem a kism nemzetek védője: egy rabszolgahajcsár mellett ülnek a nemzeteket megszemélyesítő figurák, akiket az angol egy kocsi elé fogott be – lovak helyett.⁹¹ John Bull bántalmazza a kism nemzeteket, veri vagy éhezeti a görögöket, fegyverrel kényszeríti harcolni az indiaiakat. A szabadságért és kultúráért immár majmok harcolnak, Európa civilizátorai pedig kannibál francia katonák vagy Wilson – tartásukban is inkább majomra hasonlító – fekete, szőrös paraguayi, uruguayi és tahiti-i katonái.⁹² Az *A kultúra* című képen fekete emberevő katonák megölik a németet, eközben a fehér francia hölgyek arcátlanul mutogatják bájaikat fizető uraknak, a francia férfiak pedig kínozzák a német foglyokat.⁹³ Egy másik rajzon a whiskytól már erőssé vált indián fogja – a tánc után – megerőszkolni Marianne-t, ők ketten jelképezik a kultúrát.⁹⁴

Az ellenség propagandáját és az általa terjesztett híreket nemcsak megcáfolni igyekezett a berlini lap, de hazugnak is bélyegezte azt számtalan alkalommal különböző hasonlatokat alkalmazva: kígyót-békát kiabáló idős nőként vagy hazugságokat kilövő ágyúként megjelölve. A Reuter(s) hírügynökség is többször válik a gúny céltáblájává, mivel – a berlini szerkesztők szerint – elsősorban ők terjesztették a negatív képet a központi hatalmakról.⁹⁵ *A Borsszem Jankó*ban egyszer publikáltak képet arról, hogy az ellenség félrevezető, hamis híreket közölt, ugyanis Párizs ostromáról másként szóltak az antant lapok hírei és Hindenburg jelentése.⁹⁶

Revánsvágy és a háború vége

Meg kell említenünk továbbá egy kizárólag a *Borsszem Jankó*ban felbukkanó tematikát: a háború kezdeti szakaszában megjelent Szerbiához és Oroszországhoz kötődően az 1848–1849-es szabadságharcra való utalás, mondván: Szerbiával szemben lehetővé vált a magyarság számára a reváns. Az egyik képen egy magyar katona üldözte a szerbet, s belérűgött, amikor a függönyt a mérges *Borsszem Jankó* húzza félre, a következőket üzenve:

„Félre a gyászos függönyt! A nagy múlt megjelen,
Véres bosszúra hívja a véző jelent.
Összeszorult kezünkbe ha fegyver majd akad:
Megbűnhődí a szomszéd a jelent s multakat!”⁹⁷

A katona nem 1848–1849-re jellemző öltözetet visel, s fegyvere is modern, így nem csupán a szöveg, de a kép is a jövőbeli várható eseményeket sugallja. A keleti front eseményeihez kapcsolódva a magyar huszárok és az orosz katonák ellentéte bontakozik ki a sze-

⁸⁹ K, 1915. máj. 23. 331. A képaláírás állítása szerint brit koncentrációs táborokban Dél-Afrikában 26 370 nő és gyermek halt meg.

⁹⁰ K, 1915. aug. 29. 539.

⁹¹ K, 1916. febr. 13. 102.

⁹² K, 1916. máj. 7. 269.; K, 1916. júl. 2. 383.; K, 1916. szept. 24. 557.; K, 1916. júl. 23. 427.; K, 1917. júl. 8. 389.

⁹³ K, 1918. febr. 17. 81.

⁹⁴ K, 1918. aug. 11. 391.

⁹⁵ Például: K, 1917. jan. 7. 1.; K, 1917. márc. 31. 177.; K, 1918. aug. 18. 412.; K, 1918. aug. 25. 424.

⁹⁶ BJ, 1918. ápr. 14. 10.

⁹⁷ BJ, 1914. júl. 5. 1.

münk előtt egy csatában – s várhatóan a huszárok győzelmével fog végződni – *A régi boszszú* című képen.⁹⁸ 1915-ben két szabadságharcos hős elevenedik meg: Bem Józsefnek a „magyar mennyszágon” újságolják, hogy „kivertük a muszkát”, tehát megtörtént az, ami 1849-ben neki sem sikerült, az *1915. március 15.* című rajzon pedig Petőfi Sándor sziluetdje tűnik elő a rohamozó katonák felett, s a hős a kardjával előrefelé mutat, így „A magyar név megint szép lesz”. A lap a Görgei Artúr halálát követő számában is megemlékezett a múlt hőseiről, ekkor honvédek ünnepelték az idős Görgeit – így is bátorítva a jelen katonáit.⁹⁹

A háború végéhez közeledve egyre kevésbé a régi sérelmek tűntek aktuálisnak, sokkal inkább az új követelések – elsősorban a Monarchiával szemben, s a jogtalannak ítélt területi igények és a hálátlanság motívuma kapott teret a lapokban. 1917-ben egy térkép formájában adtak hangot nemtetszésüknek a német szerkesztők, melyet egy keselyű visz a csőrében, s ez alapján a Monarchia területeit jelentős veszteségek érik majd.¹⁰⁰ A *Borsszem Jankó* rajzán egy cseh figura látható, s az üzenet a következő: „Ne nyulkálj, Vencel, a mi tót megyéink után”. A cseh címerállat, a kétfarkú oroszlán is megállt a magyar kapu előtt, de a magyar házőrző kutya erősebb és nagyobb nála, így fenyegetése 1917-ben még nem tűnik komolynak.¹⁰¹ 1917 novemberét követően azonban ez a tematika egyáltalán nem bukkant fel a pesti élclapban, az emigráns kormányok követeléseit és az antant háborús ígéreteit teljesen kirekesztették a lap témái közül. A Monarchia területeire vonatkozó igények és a Monarchia felbomlása a *Kladderadatsch*ban viszont az 1918. év második felében került terítékre. A cseh figura hálátlanságáról tett tanúbizonyságot: „Ausztiria anya” etette, „emberhez hasonlónak tette”, ezek után Vencel mégis felgyújtotta a pajtát. Vencel majomból változott át fokozatosan majomarcú, de jólfésült emberré Ausztiria hatására.¹⁰² A berlini lap képei szerint az angolok és az amerikaiak támogatták a cseh-szlovákok politikai törekvéseit, John Bull még gabonát is adott nekik, amiből ők – még a háborús viszonyok között is – pálinkát főztek, s a képen ittasan láthatók.¹⁰³ Egy másik kép tanúsága szerint a hálátlanosok, Ausztriát elhagyták Marianne-ért, a horvátokat megszemélyesítő alak Wilson mellszobrára előtt teszi le esküjét, a cseh figura elveszi a német vasutakat és vonatokat, míg a szerbek megtestesítője fegyvereket lop el.¹⁰⁴ Végül az Ausztriához kapcsolódó utolsó képen Viktor Emánuel olasz király áll a ledől „Ausztiria” szobrának a tetején, az ő kardja sebezte meg halálosan a nőt, eszerint tehát a felelősség a Monarchia széteséséért az egykori szövetségest terheli.¹⁰⁵

Összegzés

A háborús veszteségekért a két világháború között publikált számos visszaemlékezés azonban nem Olaszországot, hanem a rosszul működő, hatástalan propagandát és sajtót okolta.¹⁰⁶ Így tett Adolf Hitler is, aki a *Mein Kampf*ban például amellet érvelt, hogy a szövetség

⁹⁸ BJ, 1914. aug. 23. 3.

⁹⁹ BJ, 1915. febr. 7. 6.; BJ, 1915. márc. 14. 1.; BJ, 1916. máj. 28. 8.

¹⁰⁰ K, 1917. jan. 28. 41.

¹⁰¹ BJ, 1917. júl. 22. 11.; BJ, 1917. nov. 4. 7.

¹⁰² K, 1918. jún. 30. 315.

¹⁰³ K, 1918. okt. 6. 497.; K, 1918. okt. 6. 501.; K, 1918. nov. 3. 545.

¹⁰⁴ K, 1918. nov. 17. 578–579. A lengyelek is feltűntek akaratos, követelőző figuraként, illetve címerállatuk is területi igényeiket hirdette, amit a lap csupán „álom”-nak nevezett: K, 1918. okt. 27. 535.; K, 1918. okt. 27. 539.

¹⁰⁵ K, 1918. nov. 17. 573.

¹⁰⁶ Marquis: *Words as Weapons*, 493.

gesek propagandája tekintendő követendő példának, akik nem vetették meg a háborús borzalmak ábrázolását,¹⁰⁷ s tudjuk, az 1930-as években igen nagy gondot fordított a német propagandára. Egy kortárs angol elemző véleménye is egybecsengett ezzel: a németeknek a britektől kellene megtanulniuk, hogyan működik a hatékony háborús propaganda, mivel a németek a harcokat nem a csatamezőn veszítették el. Eugen Hadamovsky a német hírekből a brit tudósításokra jellemző szenvedélyt hiányolta elsősorban, s bírálta a túlzott objektivitásra való törekvést.¹⁰⁸

A karikatúrák esetében az utókor szemlélője nem róhatja fel az objektivitást mint „hibát” a német alkotók esetében sem, akik nem finomkodtak, ha az ellenség torzítását tűzték ki célul, de a torzítás eszközei tekintetében nem változtattak a 19. században jól bevált sémánokon. A *Borsszem Jankó* és a *Figaro* rajzait a német képekhez képest visszafogottabbnak ítélnélhetjük. A magyar és a berlini lap között fontos különbség továbbá, hogy a német élclap szinte teljesen kiszorította témái közül a belpolitikai küzdelmeket, melyek először csak 1918 második felében kaptak teret egy-egy rajzon. Bár ez a mozgósítás és az egységesség (látszatának) megőrzése szempontjából a hátszágban fontos lehet, a *Borsszem Jankó*ban mégis megjelentek a kormányt vagy a kialakult politikai helyzetet kritizáló rajzok. Közös vonása azonban a *Kladderadatschnak* és a *Borsszem Jankónak*, hogy pacifista hangokat – a saját eredményként interpretált breszt-litovszki békén kívül – semmilyen módon nem szólaltattak meg, míg a *Figaró*ban egy nőalak, illetve további szereplők már 1915-ben a háború végéről beszélnek, majd 1916-ban is több kép tárgya a béke utáni sóvárgás.¹⁰⁹ A *Figaro* már 1914-ben közölt egy karikatúrát arról, hogy a hölgyek hogyan viselkednek, ha meglátnak egy férfit, s hogyan, ha már nincsen férfi a környezetükben, de láthatunk olyan rajzot is, melyen a fiatal feleség várja haza a fronton harcoló férjét, illetve olyat, mely szerint a háború miatt nincs jegyese az ifjú hölgynek.¹¹⁰

A *Kladderadatsch* rajzolóit teljes mértékben betartották, illetve a sajtófelügyeletért felelős hatóságok betartatták velük a hadügyminisztérium utasításait: teret adtak a német nemzeti gondolatnak, dicsőítették a múlt és a jelen német hőseit; számos rajzon kigúnyolták Nagy-Britanniát mint a kism nemzetek védőjét és az orosz elnyomást; a képaláírások hangneme nem volt sértőbb, mint a képi tartalom; a háború borzalmait valóban nem fedezhetők fel a karikatúrákon. Hitler szerint azonban „teljesen hibás volt az ellenség nevésségé tétele, mint azt az osztrák és német vicclapok mindenekelőtt művelték. [...] Ezzel szemben az angolok és az amerikaiak háborús propagandája lélektanilag helyes volt. Ők népüknek a németeket barbár és vadállatként tüntették fel, az egyes katonát már előkészítették a háború borzalmaira.”¹¹¹

¹⁰⁷ Hitler, Adolf: *Harcom*. (Ford.: Szakács István.) Budapest, 1935. 146–147.

¹⁰⁸ Idézi: Marquis: *Words as Weapons*, 493–494.

¹⁰⁹ F, 1915. máj. 8. 4., 12.; F, 1916. ápr. 15. 1.; F, 1916. dec. 23. 1.

¹¹⁰ F, 1914. szept. 5. 9.; F, 1915. ápr. 24. 9.; F, 1915. márc. 13. 9.

¹¹¹ Hitler: *Harcom*, 147.

ÁGNES TAMÁS

Visual Perceptions of the Great War through the Filters of Power. An Analysis of the Drawings of Borsszem Jankó, Figaro and Kladderadatsch

In my paper I attempt to study a popular genre of the time: the illustrations of World War I published in satirical magazines. After briefly discussing the peculiarities of the sources, the press regulation of the era and the distinctive features of propaganda, I describe the style and the motif structure of pictures that slipped through the dense web of censorship and were deemed suitable for propaganda purposes. The drawings were published in satirical magazines in Vienna (*Figaro*), Berlin (*Kladderadatsch*) and Budapest (*Borsszem Jankó*).

Before analyzing the symbol system of the caricatures, I describe the elements of a special type of pictures (“genre pictures” from the front line) used exclusively in *Borsszem Jankó*. Looking at the symbols and the propaganda tools in the caricatures we can conclude that their creators, walking in the footsteps of their 19th-century predecessors, used well-known symbols in their drawings over and over again, such as characters from ancient or German myths or Biblical stories. Caricaturists could visually degrade the enemy not only by altering the myths, but also by the distorted depictions of heraldic beasts and of persons or leading politicians representing the hostile countries. Another means of debasement was emphasizing how uncivilized and uncultivated the Entente countries were, as well as depicting how they oppressed smaller nations. I also mention a topic which cropped up exclusively in *Borsszem Jankó*: in the early stages of the war references were made to the 1848–1849 war of independence in connection with Serbia and Russia, as then it seemed that the time for a revenge had come. Finally, I discuss the territorial claims of the emerging new states as expressed in the caricatures.